

“MAHBUB UL-QULUB” ASARIDA METAFORALARNING MADANIY-SEMANTIK TALQINI

Mirzayeva Kamola Ne'matillo qizi

Qarshi shahar 23-o'rta ta'lim maktabi

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Email: kamola12543@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo'llanilgan metaforalarni madaniy kod jihatidan tahlil qilinib, ularning til va madaniyat bilan bog'liq tomonlari asardan olingan misollar orqali ochib berilgan. Asardagi metaforalar madaniy kod jihatidan **tabiat kodi asosidagi metaforik ma'nolar, makon (lokativ) kodi asosidagi metaforik ma'nolar, antropomorf (insoniylashtirish) kodi asosidagi metaforik ma'nolar, harbiy (jang) kodi asosidagi metaforik ma'nolar, qadriyat (aksiologik) kodi asosidagi metaforik ma'nolar, predmet-maishiy kodi asosidagi metaforik ma'nolar, musiqiy-madaniy kod asosidagi metaforik ma'nolar** guruhlariga ajratildi va ularni o'ziga xos jihatlar yoritildi.

Kalit so'zlar: metafora, madaniy kod, makon kodi, antropomorf, aksiologik, saj.

Аннотация. В статье рассматриваются метафоры, использованные в произведении Алишера Навои «Махбуб ул-кулуб», с позиции теории культурных кодов. На материале примеров из произведения раскрываются их языковые и культурные особенности, а также показывается их роль в репрезентации концептуальной картины мира автора. Выделенные в произведении метафоры классифицируются в соответствии с типами культурных кодов: природным, пространственным (локативным), антропоморфным, военным, аксиологическим, предметно-бытовым и музыкально-культурным. Анализируются семантические и

лингвокультурологические особенности каждой группы и определяется их значение в интерпретации художественного текста.

Ключевые слова: метафора, культурный код, природный код, пространственный (локативный) код, антропоморфный код, военный код, аксиологический код, предметно-бытовой код, музыкально-культурный код, садж (рифмованная проза).

Annotation: This article examines the metaphors employed in Alisher Navoi's *Mahbub ul-Qulub* from the perspective of cultural codes. Using textual evidence from the work, it explores the linguistic and cultural dimensions of these metaphorical expressions and reveals their role in representing the author's conceptual worldview. The metaphors identified in the text are classified according to their underlying cultural codes, including nature-based, spatial (locative), anthropomorphic, military (war), axiological (value-oriented), object-domestic, and musical-cultural codes. The study analyzes the semantic and linguocultural characteristics of each group and demonstrates how these cultural codes contribute to the conceptualization and interpretation of the literary text.

Keywords: metaphor, cultural code, nature code, spatial (locative) code, anthropomorphic code, military code, axiological code, object-domestic code, musical-cultural code, *saj* (rhymed prose).

KIRISH VA DOLZARBLIGI.

Soʻzning oddiy mazmunidan chiqib, unga yangi rang va maʼno beruvchi sehrli vositalardan biri bu metaforadir. U orqali inson oʻz fikrini yanada taʼsirchan va jozibador ifodalay oladi. Bir soʻz bilan aytganda metaforani tasavvur bilan haqiqatni bogʻlab turuvchi koʻprik deb atash mumkin. Chunki metafora oddiy narsalarda ham chuqur maʼno koʻrishga yordam beradi.

METODLAR VA OʻRGANILISH DARAJASI.

Ilk bor metafora atamasi Izokratning “Evagorus” asarida uchraydi. Metafora-ikki narsa yoki hodisaning oʻxshashligi asosida birining nomi, belgisini boshqasiga koʻchirish orqali nutqning taʼsirchanligini oshiradigan uslubiy vosita (koʻchim)

hisoblanadi. Metaforik ma'nolar insonning tashqi qiyofasi, jismoniy va ruhiy holati, tana a'zolari harakati, hayotiy bosqichlari, shuningdek kiyim-kechak va ularning tarkibiy qismlariga tayanib shakllanishi mumkin. Aristotel davridan boshlab "metaforaning "san'at", uning qo'llay olish qobiliyatini esa "iste'dod"[1, 208]" deya metaforaga berilgan bunday baho uning milliy ong va tafakkur natijalarini o'ziga xos shaklda aks ettiruvchi bebaho hodisa ekanidan darak beradi. Metafora atamasi asrlar davomida insonlar nutqida qo'llanilib kelingan. Metaforaning fikriy jarayondagi ishtirokini birinchi bo'lib e'tirof etgan olim Germogen hisoblanadi. "Metaforalar nafaqat kundalik hayot, til balki, tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir" degan edi George Lakoff va Mark Johnsonlar o'zining "Metaphors we live by" asarida. Har bir xalq metaforalardan turli shaklda o'ziga xos tarzda foydalanadi. Chunki har bir xalqning o'ziga xos milliy, mental, madaniy qarashlari mavjud. "Metaforik ifodalar tilning asosiy lingvomadaniy birliklari hisoblangan maqollar, iboralar, o'xshatishlar(epitetlar) bilan bir qatorda turadi[2, 208]. Zotan metafora o'zida "...fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, chunki u milliy madaniy dunyoqarashga asoslangandir"[2, 91]. Metafora — lingvistik vosita, madaniy kod esa lingvomadaniy mazmunni tashkil etuvchi konseptual tizimdir. Yuqorida keltirilgan qoidalar metafora madaniy kodni ifodalovchi vosita ekanligini ifodalamoqda. G.D.Gachev "milliy madaniy kod" tushunchasini shakllantirgan olimlardan biridir. Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan madaniy kodlar — bu har bir madaniyatga xos bo'lgan ijtimoiy amaliyot usullari majmui, jamoaviy yashashning qadriyatlari va qoidalari yig'indisi, inson tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy va baholovchi mezonlar tizimi bo'lib, ular orqali inson dunyoni idrok etadi.

Bu — muayyan madaniy ma'nolar va qadriyatlarni ifodalovchi realliklar majmuidir.

Kodlar tarkibiga madaniyat belgisi bo'lmagan birliklar ham kirishi mumkin, biroq ular kodning mental makoniga kiritilganda madaniy belgiga aylanadi.

Masalan, yo'lda yotgan tosh — shunchaki tabiiy obyekt (Aristotelga ko'ra birlamchi mavjudlik), ammo u qabarga qo'yilsa, madaniy belgiga, ya'ni yodgorlikka aylanadi.

Shunday qilib, jismoniy dunyo obyektlari o'zining bevosita funksiyalaridan tashqari madaniyatda belgilik (sign) funksiyasini ham kasb etadi, ya'ni ular qo'shimcha axborotni saqlaydi[2, 96].

Til madaniy kodlarni saqlovchi va uzatuvchi asosiy vosita hisoblanadi. Har bir til birligi so'z, frazeologizm, metafora o'zida ma'lum madaniy axborotni mujassamlashtiradi. Madaniy kod — bu madaniyatda muhim bo'lgan ma'nolarni, tasavvurlarni va qadriyatlarni ifodalovchi belgilar tizimidir. U til birliklari orqali namoyon bo'lib, insonning dunyoni qanday idrok etishini aks ettiradi[2, 60]. Keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatib turibdiki madaniy kod orqali muayyan bir tilga xos bo'lgan milliy an'analar va o'ziga xos nuqtai nazar asosida shakllangan so'z va birikmalarni tushunish mumkin. Metaforalar madaniy kodlarning eng faol ifoda vositalaridan biridir, chunki ular orqali inson tajribasi va milliy tafakkur obrazli shaklda namoyon bo'ladi[2, 63] Aslida tilshunoslikda kod tushunchasi qanday o'ringa ega degan savolga javob topish lozim. “Kod” tushunchasini lingvokulturologiya nuqtai nazaridan anglash kerak. Hozirgi vaqtda lingvokulturologiyada “madaniy kod” atamasi ham turlicha ta'riflanadi. Masalan, V.N. Teliya, M.L. Kovshova, D.B. Gudkov madaniy kodlarni ikkilamchi belgilar tizimi sifatida talqin qiladilar, madaniyat esa ikkilamchi belgilar tizimlari bo'lgan madaniy kodlar makoni sifatida tushuniladi[3, 61] Biz esa V.N. Teliya qarashlariga ergashgan holda, madaniyatni madaniy kodlar makoni sifatida tushunamiz. Kognitivistlar fikriga ko'ra, makon koordinatalar tizimi orqali emas, balki undagi obyektlar o'rtasidagi munosabatlar orqali anglanadi. Shu sababli biz madaniy kodni chuqur madaniy makon, ya'ni turli til birliklari turli madaniy ma'nolar bilan to'ldiriladigan va shu orqali kod shakllanadigan “konteyner” sifatida belgilaymiz[3,41] Inson nutqida metaforalarning keng qo'llanishi ularni muayyan

tizim asosida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, uni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilishda bu to'g'ri yo'nalish hisoblanadi.

“Barcha metaforalar antropotsentrikdir, metaforalar inson tomonidan kashf etiladi hamda so'zlovchi realiyasini ifoda etadi. Har bir inson alohida realiya: har bir ijodkor uslubi ya'ni idiolektining uslubiy bayonining namoyishchisi sifatida metafora obrazli ifoda, tasviriy vositalarda o'z aksini topadi. Bunda metaforik ifodaning hosil bo'lishida insonga xos qaysi belgi asos bo'lganligini aniqlash muhim. Buni biz bazaviy metafora turi –antropomorf metafora (insonga xos belgilarning somatic kodlarning predmetlarga ko'chirilishi) ni tasniflash orqali tushuntiramiz”[4, 255]

TADQIQOT NATIJALARI.

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo'llanilgan metaforik birliklarni lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilishda ularni insonning biologik hodisa sifatidagi xususiyatlariga emas, balki madaniy tajriba va ramziy tafakkur asosida shakllangan **madaniy kodlar tizimiga** tayangan holda tasniflash maqsadga muvofiqdir.

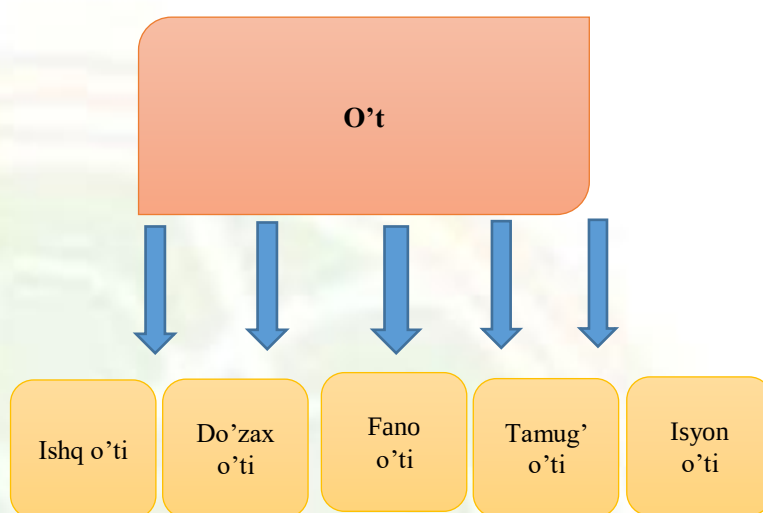
Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo'llanilgan metaforalar so'z, birikma va gap ko'rinishida keltirilgan. Bu metaforalarni madaniy kod asosida tahlil qilishda obyektga xos bo'lgan belgilarning qanday subyektga ko'chirilishiga qarab guruhlariga bo'lindi. Masalan: Tabiat kodi guruhida tadqiq etilayotgan asarda adib tomonidan qo'llanilgan metaforalar tabiat hodisalari, o'simlik, suv, olov va havoga oid belgilarni boshqa birliklarga ko'chishi asosida hosil bo'lganini yoki aksincha holatini ko'rish mumkin. Bularga quyidagi misollarni namuna sifatida keltirish mumkin: *Va nazimlarida har she'r bila ishq o'tin olamg'a urubturlar, she'rlarida har bayt bila dard ahli jonu ko'ngul olamin ko'ydurubdurlar.* () bu misrada ishqdagi kechinmalar o'tga ya'ni olovga ko'chirilishi natijasida metafora hodisasi yuzaga kelgan. Adib “Mahbub ul-qulub” asarida o't orqali ifodalangan metaforalari bir nechtni tashkil qiladi. Ular: *Omiy qoziki may ichkay - o'lturgulukdur va do'zax o'tiga yetmasdin burun kuydurugulukdur.*

Chun o'z rizosin bilkull fano o'tig'a otti va haq subhonahu taolo rizosi bila o'zin tuzatti.

So'z terguvchining agar ulug'i, agar kichigi - balki erurlar tamug' o'tining tutrug'i

Bu g'olib dushmandin bir dam g'ofil qolma, o'churolmas isyon o'tin o'z xirmaningga solma

Yuqorida keltirilgan misollar orqali Alisher Navoiy asarida o't so'zini metaforik shaklida turli xil ma'nolarda qo'llaganini ko'rish mumkin. Qo'llanilgan metaforalar asarga o'zgacha ma'no yuklagan. Alisher Navoiy foydalangan o't so'zi orqali berilgan metaforalarning ba'zilar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham qo'llanilib kelinmoqda. Masalan quyidagi misralar orqali buni ko'rish mumkin. Kishi ruhiyatidagi, qalbidagi alanga, olov kabi "yonuvchi" "kuydiradigan" holat; "olov". Ishq o'ti. Hijron o'ti. — ...ko'zlarida g'azab, nafrat o'tlari chaqnagan ayolning surati tushirilgan plakatlar yopishtirilgan. R.Fayziy [6, 453]. Erkin Vohidovning "Sevgi otashi" she'rida *ishq o'ti* metaforasini qo'llanilganini ko'rish mumkin:

Qon emasdur jism aro ul,

Shulasidur ishq o'tin.

Mo'y emasdur tan uza bo'l,

So'xta jonimdan tutun [7, 11].

Bu misollar orqali Alisher Navoiy tomonidan qo'llanilgan metaforalar asrlar osha o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda qo'llanilib kelayotganidan dalolat beradi. Tadqiq etilayotgan asarda qo'llanilgan metaforalarning ikkinchi madaniy kod guruhi makon kodidir. Unda uy, joy, yo'l eshik, qal'a kabi makon obrazlari asosidagi metaforik birliklar o'rin olgan. Bu metaforik birliklar orasida uy asosidagi metforik birliklar bir nechta tashkil qiladi. Ular tasavvufiy ma'noni ifodalab kelmoqda: *Ko'ngil uyi* – bu insonning ichki dunyosini ifodalaydi. *Badan uy* – ruh uchun makon ma'nosini, *ko'z uyi* – idrok maskani, *nomus uyi* – axloqiy hudud, *murod uyi* esa maqsad joylashgan makon ma'nolarini ifodalab kelmoqda.

Yo'l so'zi odatda yo'nalish ma'nosida qo'llaniladi ya'ni odamlar, jonivorlar va boshqa narsalar qatnovi natijasida yer sathida iz bosilib hosil bo'lgan uzun, davomli qism, qatnov qismi [6, 303] ammo unga metaforik ma'no yuklansa, gaplarda turli xil badiiy ma'nolarni yuklaydi. Tadqiqot obyekti bo'lgan asarda yo'l so'zi orqali ifodalangan metaforalar mavjud. Ular: haqiqat yo'li, mani yo'li, rizq yo'li va hidoyat jodasi kabi. Yuqorida sanab o'tilgan metaforalar asarda quyidagi misralarda qo'llanilgan : *Dehqonki, dona sochar, yerni yormoq bila rizq yo'lin ochar*[5, 35] Misrada qo'llanilgan rizq yo'li metaforasi dehqon mehnati orqali moddiy ne'matlarga eltuvchi ilohiy yo'lni ochishi ma'nosini ifodalagan.

Asarda keltirilgan yana bir misrada *haqiqat yo'li* metafora vazifasida qo'llanilgan. *Chun ogah bo'ldi hayotidin toriqqay va uyot dudi dimog'idin chiqqay va e'tizol bila qiladurg'onidin ibo qilg'ay va istig'for bila qiladurg'on jurmidin iste'fo qilg'ay va nohamvor af'olig'a andom bergay va birovning berohlig'idin chiqib, haqiqat yo'lig'a kirgay* [5, 46]

Bu misrada insonning noto'g'ri nomaqbul ishlardan to'g'ri yo'lga ya'ni inson uchun to'g'ri deb hisoblangan ishlarni qilishni boshlashi nazarda tutilgan. Haqiqat yo'li tasavvufiy ma'noda Allohning asl mohiyatini idrok etishga olib boruvchi ruhiy kamolot yo'li ma'nosini ifodalaydi. *Haqiqat yo'li* metafora sifatida hozirgi davrda ham o'zbek adabiy tili va badiiy asarlarida qo'llanilib kelinmoqda. Masalan: Komil

Yashinning “Hamza” asarida bu metaforani ko’rish mumkin: Hamza haqiqat yo’lidan, ma’rifat yo’lidan, Furqat vasiyat qilgan yo’ldan boradi.

Shakovat tariqining nihoyatidur, hidoyat jodasining bidoyatidur,[5,45]

Agar ahyonon yuzdin bir solik zohir yuzidin murshid piri nobud ekandur, ammo ma’ni yo’lidan mavjud ekandur yo g’oyib murshid taqviyati birla yo mutavaffoyi komil ruhoniyyati tarbiyyati bila azm etibdurlar va matlubig’a yetibdurlar.

Yuqorida keltirilgan misollar orqali shuni takidlash mumkinki “haqiqat yo’li, ma’ni yo’li, hidoyat jodasi va rizq yo’li” kabi birliklar tasavvufiy tafakkurda insonning ruhiy kamolot sari harakatini ifodalovchi konseptual metaforalar hisoblanadi. Ular orqali insonning Alloh bilan bog’liqligi, ichki poklanish jarayoni hamda ilohiy taqdirga bo’lgan munosabati aks ettiriladi.

Xulosalar

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida keltirilgan metaforik birliklar muallifning o’ziga xos asar yozishdagi uslubini namoyon qilishda yordam bergan. Asar saj uslubida yaratilgan. Metaforik birliklar so’zlarning bir-biriga izchil va qofiyadosh shaklda bog’lanishida yordam bergan. Ularni madaniy kod jihatdan tahlil qilish esa muallif metaforik birliklarni hosil qilishda qanday moddiy va ma’naviy unsurlarga murojaat qilganligi va ularga qay yo’sinda yondashganligini aniqlashda yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини.Филол. Фан. номз...дис...— Тошкент,— 2000.Б.10
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие.— М.: Academia,2001.—208 с.
3. Коршова А.В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты категоризации,— Иркутск,1996. — С. 61
4. Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвомаданий аспекти: Филол. фан. бўйича фалс. до-ри дисс. — Қарши, 2019

5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n to'rtinchi tom.
– Toshkent: Fan, 1998
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. VI jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
– B. 453
7. E.Vohidov Kuz Sahovati.– Toshkent: Sharq, 2016.– B.11
8. www.ziyouz.com